

Harran Ulu (Firdevs) Camii'nin İnşa, Genişleme ve Yıkılış Süreci

Construction, Enlargement and Demolishing Process of the Harrān Great (the Firdaws) Mosque

Yazar Bilgisi Author Information

Ahmet ASLAN

Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Şanlıurfa, Türkiye
Asst. Prof., Harran University Faculty of Theology, Şanlıurfa, Türkiye
ahaslan@harran.edu.tr, www.orcid.org/0000-0001-7634-7543

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned with iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadıklarını beyan eder. Author declares that he get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilgili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.1037032
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
26 Şubat/February 2021	10 Aralık/December 2021

Öz

Bu makalemiz tarihî Harran Ulu Camii'nin kuruluş, genişleme ve yıkılış sürecini ele almaktadır. Harran Ulu Camii Anadolu coğrafyasında inşa edilen ilk abidevî, ilk revaklı, avlulu, şadırvanlı ve zengin taş süslemeli camidir. Önemli mimarî özellikleri ile de Anadolu cami mimarisi tarihi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Bu sebepten konuyu araştırmaya değer bulduk. Bizden önce bu konu bazı araştırmacılar tarafından çalışılmıştır. Ancak K. A. Creswell, D. S. Rice ve Nurettin Yardımcı başta olmak üzere bu konuyu çalışanlar, Harran Ulu Camii'nin kuruluş, genişleme ve yeniden inşa sürecini yanlış bir şekilde vermişlerdir. Biz bu çalışmamızda Harran Ulu Camii'nin ilk kuruluş, genişleme ve yeniden inşa edilme sürecine tarihî bilgiler ışığında açıklık getirmeye çalışacağız. Çalışmamızda İslâmî fetihlerden sonra Harran'daki askerî, idarî ve kültürel gelişmeleri esas alarak konuyu araştırmaya çalışacağız. Araştırmamız genel olarak kaynak taraması ve elde edilen verilerin tahliline dayanmaktadır.

Akkadlılar döneminden itibaren Harran şehri Sîn kültürünün kuzeybatıdaki en önemli merkezi olmuştur. Çok eski dönemlerden beri burada varlık gösteren Sîn mabedi Babil, Asur ve Keldânî/Yeni Babil imparatorlukları zamanında da büyük bir saygıyla kutsanmış ve birçok kere yeniden inşa edilmiştir. Bu kadîm mabed İslâmî fetihlerden sonra bölgeyi fetheden Müslüman orduların komutanı ve fetihlerden sonra valisi olan İyâd b. Ğanem tarafından camiye çevrilmiştir.

Emevîler zamanında Harran şehri el-Ceziretü'l-Furatiyye (Yukarı Mezopotamya) bölgesinin idarî merkezi, Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgelerine akınlar yapan askerî birliklerin karargâh merkezi olmuştur. Üçüncü Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân kardeşi Muhammed b. Mervân'ı 73/692 yılında el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesine vali tayin etmiştir. Mervân b. Muhammed, el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesinin merkezi olan Harran'da idarî ve askerî kadrosunu oluşturduktan sonra Bizans ve Doğu Anadolu bölgesine akınlarını sıklaştırmaya başlamıştır. Bu idarî ve askerî gelişmeler sonucunda Harran şehri önemli bir statüye kavuşmuştur. Ancak Harran şehri asıl önemli statüsünü Emevî halifesi el-Velîd b. Abdülmelik zamanında elde etmiştir. el-Velîd b. Abdülmelik döneminde el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesi bağımsız bir idarî eyalet haline gelmiştir. el-Velîd b. Abdülmelik, 90/709 yılında kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i (ö. 121/739) bölgeye emir tayin edince, Mesleme el-Ceziretü'l-Furatiyye eyaletinin merkezini Kinnesrin'den Harran'a taşımıştır. Bu gelişmelerden sonra Harran şehri Emevî devletinin önemli bir asıma/merkez şehri olmuş, gerek ümran gerekse kültürel ve sosyal yönden önemli gelişmelere sahne olmuştur.

el-Velîd b. Abdülmelik halifeliği zamanında, İslâm coğrafyasındaki asıma/merkez şehirlere büyük camiler inşa ettirmeye başlamıştır. Bununla beraber merkez şehir valilerine bir emirname göndererek şehirlerindeki camileri genişletmelerini ve yenilemelerini istemiştir. Bu emirnameye binaen el-Ceziretü'l-Furatiyye bölesinin emiri Mesleme b. Abdülmelik İyâd b. Ğanem'in camiye çevirdiği Sîn madenin yerinde Harran Ulu Camii'ni iki nefli/sahnlı bir şekilde inşa ettirmiştir. Başta el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesinin valiliğini yapan daha sonra Emevî halifesi olan Mervân b. Muhammed halife olunca, İslâm devletinin merkezini Harran'a taşıyıp burayı kendisine başkent yapmıştır. Mervân b. Muhammed, Harran Ulu Camii'ne bir nef/sahn daha ekleyerek camiye büyütülmüştür. Ancak Mervân b. Muhammed'in genişletmiş olduğu bu cami 508/1114-509/1115 yıllarında bölgede meydana gelen depremler sonucunda yıkılmıştır. Nûreddin Mahmûd b. Zengî Harran'a hâkim olunca depremler sebebiyle yıkılmış olan Harran Ulu Camii'ne bir nef/sahn daha ilave ettirerek genişletmiş ve yeniden inşa ettirmiştir. Nûreddin Mahmûd b. Zengî caminin genişletilmesi işinin sorumluluğunu o zamanki Harran'ın büyük âlimi İbn Ebi

Hacer Takiyyuddîn Ebu'l-Fazl Hâmid b. Mahmud b. Hâmid b. Muhammed b. Ebi Amr el-Harrânî el-Hanbelî'ye vermiştir. İbn Ebi Hacer Takiyyuddîn Ebu'l-Fazl Hâmid, bizzat kendisi Bizans ülkesine giderek gerekli kereste ve malzemeleri getirmiş ve camiye genişletip yeniden inşa ettirmiştir. Harran Ulu Camii Eyyûbîler zamanında da tadilat ve tamirat görmüştür. Doğu İslâm coğrafyasının abidevî camilerinden biri olan Harran Ulu Camii, Hulagu idaresindeki Moğollar tarafından 670/1272 yılında tahrip edilmiştir. Ancak Harran Ulu Camii, 774/1376 ve 789/1381 tarihlerinde bölgede meydana gelen depremler sebebiyle yerle bir olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Harran, Harran Ulu Camii, Firdevs Camii, Sîn Mabedi

Abstract

This article addresses the construction, enlargement and demolish of the historical Ḥarrân Great Mosque. With its portico, courtyard, fountain and rich stone ornaments, the Ḥarrân Great Mosque is the first monumental mosque built in the Anatolian geography. With its important architectural properties, it occupies a central place in terms of the architecture of Anatolian mosques. For this reason, this issue is worth further research. Although some earlier research has focused on this issue, those working on this subject, particularly K. A. Creswell, D. S. Rice and Nurettin Yardımcı, provided inaccurate information about the construction, enlargement and reconstruction of the Ḥarrân Great Mosque. Based on historical information, this study elaborates on the earlier construction, expansion and reconstruction processes of the Ḥarrân Great Mosque. It discusses the issue based on the military, administrative and cultural developments in Harran after the Islamic conquest. It is mostly based on literature review and the analysis of the obtained data.

Since the Akkadian period, the city of Ḥarrân has remained the leading center of the cult of Sîn in the northwest. The Temple of Sîn, which has existed here since ancient times, has been blessed with great respect and rebuilt many times during the Babylonian, Assyrian and Chaldean/New Babylonian Empires. After the Islamic conquest, this ancient temple was converted into a mosque by 'Iyâd ibn Ghanam, the governor of the city.

During the time of the Umayyads, the city of Ḥarrân was the administrative center of al-Jazira al-Furâtiyya (Upper Mesopotamia) region and functioned as the headquarters of the military troops that raided the Eastern Anatolia and Caucasus. 'Abd al-Malik b. Marwân, the third Umayyad caliph, appointed his brother Muḥammad b. Marwân as the governor al-Jazira al-Furâtiyya region in 73/692. After recruiting a team of administrative and military staff in Ḥarrân, the center of al-Jazira al-Furâtiyya region, Marwân b. Muḥammad began to undertake additional military expeditions to the Byzantine and Eastern Anatolia regions. As a result of these administrative and military developments, the city of Ḥarrân rose in status. However, it gained its important status from al-Walîd b. 'Abd al-Malik, the Umayyad caliph. During his reign, the region of al-Jazira al-Furâtiyya became an independent administrative province. When he appointed his brother, Maslama b. 'Abd al-Malik (d. 121/739), as the governor of the region in 90/709, Maslama moved the center of the province of al-Jazira al-Furâtiyya from Qinnasrîn to Ḥarrân. Due to such developments, Ḥarrân became an important central city of the Umayyad state and witnessed major developments both in terms of economic welfare and cultural or social aspects.

During his caliphate, al-Walîd b. 'Abd al-Malik started to build large mosques in

central cities in the Islamic geography. Moreover, he issued an order that asked governors of major cities to expand and renovate the mosques in their cities. Obeying this order, Maslama b. 'Abd al-Malik, the governor of al-Jazira al-Furâtiyya region, had the Harran Great Mosque built with two naves on the site of the Temple of Sîn, which was converted into a mosque by 'Iyâd ibn Ghanam. When Marwân b. Muḥammad, who was the governor of al-Jazira al-Furâtiyya region became the caliph of the Umayyad state, he moved the center of the Islamic state to Ḥarrân and made it its capital. Marwân b. Muḥammad had the Ḥarrân Great Mosque enlarged by adding another nave to it. However, the enlarged mosque was destroyed in 508/1114-509/1115, due to the earthquakes that occurred in the region. When Nûr al-Dîn Maḥmûd b. Zangî ruled Ḥarrân, he had the Ḥarrân Great Mosque, which was destroyed by earthquakes, expanded and reconstructed by having another nave added. Nûr al-Dîn Maḥmûd b. Zangî commissioned the great scholar of Ḥarrân at the time, Ibn Abi Ḥajar Taqî al-Dîn Abu'l- Faḍl Ḥâmid b. Maḥmûd b. Ḥâmid b. Muḥammad b. 'Amr al- Ḥarrânî al-Ḥanbalî to enlarge the mosque. Ibn Abi Ḥajar Taqî al-Dîn Abu'l- Faḍl Ḥâmid himself went to the Byzantine country, brought the necessary timber and materials and had the mosque expanded and reconstructed. The Ḥarrân Great Mosque was also renovated and repaired during the time of Ayyubids. The Ḥarrân Great Mosque, one of the monumental mosques of the Eastern Islamic geography, was harmed by the Mongols, led by the Hülâgû administration, in 670/1272. Later, it was totally destroyed by earthquakes that occurred in the region in 774/1376 and 789/1381.

Keywords: History of Islam, Ḥarrân, The Ḥarrân Great Mosque, The Firdaws Mosque, The Temple of Sîn.

Giriş: Harran Şehrinin İslâmî Fethi ve Asime /Merkez Şehir Olma Tarihi

Diyâr-ı Mudar (Urfa-Harran) bölgesi H.19/M.640 yılında Hz. Ömer'in halifeliği zamanında şehirleri sulh, kırsal kesimleri *anveten* (kuvvet zoruyla) fethedilmiştir.¹ Fetihden sonra İslâmî fetih ananesine uygun olarak bölgeye İyâd b. Ğanem emir tayin edilmiştir. İyâd b. Ğanem valiliği sırasında Harran'daki Sîn² mabedini camiye çevirmiştir.³

¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târiḥu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Beyrût: Dâru'l-Me'ârif, 1387/1967), 4/53-56; Fikret İşiltan, *Urfa Bölgesi Tarihi(Başlangıçtan h.210=825'e Kadar)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960), 68- 69.

² Sîn kültü ve onun ailesi Sümerler döneminden itibaren eski Mezopotamya coğrafyasında bilinen en önemli dinî kültürlerden birisidir. Akkadlılara ait kayıtlara göre Harran'daki Sîn tapınağı M.Ö. 19. asırda kral Naram-Sîn tarafından kurulmuştur. bkz. Şakir Gözütok, "Eğitim Tarihi Perspektifinde Harran Okulu", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, ed. Ali Bakka (Konya: Şelale Matbaası, 2006), 1/235-240. Sîn mabedi antik dönemde bütün Bereketli Hilal coğrafyasındaki kavimler için önemli bir dinî merkez olmuştur. Ülkeler arası yapılan antlaşmalar ya Sîn mabedinde yapılmış ya da Sîn tanrısı antlaşmaların şahidi olarak gösterilmiştir. Sîn kültü ile ilgili, ilk bilgiler Marî mektuplarında görülmüştür. Bu mektuplara göre Esed b. Takim ve Zalmagum kralları, Sugagular ve Beni Yemine kabilesinin şeyhleri Harran'daki Sîn tapınağında bir barış antlaşması yapmışlardır. bkz. Andriah Baru, *Mari*. çev. Rabâh Neffâh, (Şâm:Vizâratü's-ekâfeti, 1979, 182. Bu belge Harran'daki Sîn mabedinin M. Ö. II. binin yarısında dahi önemli bir dinî merkez olduğuna işaret etmektedir. Daha sonra Sîn'in ehemmiyeti mücavir coğrafyalarda da önemli addedilmiştir. M.Ö 14. yüzyılın ortalarında Hitit kralı ve Mitanni prensi arasında yapılan antlaşmada Harran tanrıları Sîn ve Şamas yemin tanrıları olarak zikredilmişlerdir. bkz. Şemsettin Günaltay, *Yakın Şark II Anadolu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), 86-90; Ramazan Şeşen, "Harran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1997),16/ 237. M.Ö. 8. yüzyılda Antep ve Maraş dolaylarında hüküm süren Şem'el Ârâmî devletinin meliki Bar Rakip "Efendim Harran İlahı Sîn" diye ondan bahsetmiştir. bkz.Faruk İsmail, *el-Luġatu'l-Ârâmiyyetü'l- Qadimetu*, Halep: Menşûrât Câmî'ati Haleb,

İyâd b. Ğanem el-Ceziretü'l-Furatiyye ⁴ bölgesinin fethini tamamladığı 20/641 yılında vefat etmiştir.⁵ İbn Cubeyr Harran'da camiye çevrilen yerin aslında büyük bir Roma mabedi olduğunu söylemiştir.⁶ İbn Şeddâd, ise İyâd b. Ğanem'in Harran şehrinin sakinleri olan Sabîilerden Sîn tapınağının yerini alarak onu camiye çevirdiğini ve bunun karşılığında tapınaklarını yapmaları için onlara başka bir yer verdiğini kaydetmiştir.⁷ Burada İbn Cubeyr ve İbn Şeddâd'ın verdikleri bilgiler arasında bir çelişki yoktur. Çünkü Romalılar Harran'a hâkim oldukları zaman, onlar da Sîn mabedine saygı göstermişler ve onu Roma mabedine çevirmişlerdir.⁸

1421/2001), 289. Bir koruyucu tanrı ve Harran'ın efendisi kabul edilen Sîn bir hilal ile temsil ediliyordu. Sîn'in en önde gelen kült merkezi güneyde Ur kenti, kuzeyde ise Harran şehri idi. Harran şehrinin merkezinde olduğu kabul edilen el-HULHUL ismindeki Sîn tanrısı mabedi tarihî kaynaklarda birçok kez onarım ve yeniden imar süreçleri yaşamıştır. bkz. Şinasi Gündüz, "Ay Tanrısı Sin Şehri: Tarihsel Bir Bakış", *Yeni Harran Çevresi*, Yıl:3/ 9-10 (Şubat-Mayıs 1995), 80-96). Sîn tapınağı hakkında en ayrıntılı bilgiyi Asur kralı Asurpanipal'in Ninova'da bulunmuş bir yazıtından öğrenmekteyiz. Tapınağın yeniden inşasını anlatan bu yazıtta şu bilgilere yer verilmiştir: *Benden önce yaşamış bir kral olan Asur-nasir-apa'ın oğlu Şulmanuşerid'in yaptırmış olduğu Harran'daki Sîn tapınağı E.HUL:HUL'un temelleri çökmüş, eskimiş ve duvarları çatlamıştı. Harebelerini yeniledim. Ve temel Platformunu düzenledim. Merdivenini ve tapınağın duvarlarını 30 tipki yüksekliğe çıkardım. İlave olarak 350 dirsek uzunluk doğruya doğru 72 genişlik ekledim. Kentin gerisinden uzanan 130 dirsek doldurdum. Kent merkezinin ortasında. Yüksek dağlardan getirdiğim büyük taşları temellerine yerleştirdim. Lübnan dağlarında son derece uzun olarak yetişen ulu sedirler, Sirara dağı üzerinde Add'ın şahane bir biçimde yetiştirdiği, deniz kıyısındaki vassâl krallarımın kesmiş olduğu ve yalçın kayalık dağlardan güçlükle sürükleyip Harran'a getirdikleri hoş kokulu selvilerle mutluluk evi E. HUL.HU'un çatısını örttüm ve selviden büyük kapı kanatlarını gümüş bir bantla kapladım ve onları kapılarına yerleştirdim. Hükümdarlığımın başlangıcında bu eşsiz tapınağın tümünün inşasını bitirdim.* bkz. Aynur Özfırat, *Eski Çağda Harran*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1994), 83. Sîn tapınağı için ayrıca bkz. Abdullah Ekinci, *Harran Mitolojisi ve Tarihi*, (Şanlıurfa: Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008), 65-84.

³ İbn Cübeyr Ebü'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr el-Kinânî el- Belensî, *er-Rihle*, (Beyrût: Dâr Şâdir, Tarihsiz), 221-222; İbn Şeddâd Muhammed b. Ali b. İbrâhim el-Ensârî el-Halebî, *el-A'lâku'l- Hâşire fi zikri ümerâi-ş-Şâm ve'l-Cezire*, thk. Yahya Zekeriyâ Abbâre, (Dimeşk: Vizâretü's- Şekâfeti's-Sûriyye, 1991), 3/1/ 40-42.

⁴ Müslüman coğrafyacılar, Süryanî kaynaklarda Beyt Nahreyn (İki Nehir Arası), Batı literatüründe Mezopotamya adıyla bilinen bölgeye el-Cezire ismini vermişlerdir. Çünkü bu coğrafi alan batıdan Fırat, doğudan ise Dicle nehirleri ile çevrilidir. Etrafı sularla çevrili olmasından dolayı bu bölgeye ada anlamına gelen el-Cezire ismini vermişlerdir. Bazı Arap coğrafyacıları ise bu bölgeye daha açık bir ifade ile el-Ceziretü'l-Furatiyye (Fırat Havzası) demişlerdir. bkz. Yâkûtü'l- Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, (Beyrût: Dâr Şâdir, Tarihsiz), 2/ 134-136; Adnan Çevik, " Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına göre el-Cezire ve İdarî Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları* 33/33 (Haziran 2009), 36-64).

⁵ Ebü'l- Hasan Ahmed b. Yahya el-Belâzûrî, *Fütûhü'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 255; İbnü'l-Esîr, Ebü'l- Hasen İzzüddîn eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebü'l-Fida Abdullâh el-Kâzî, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l- İlmîyye, 1407/1987), 2/ 410.

⁶ İbn Cübeyr, *er-Rihle*, 221-222.

⁷ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l- Hâşire fi zikri ümerâi-ş-Şâm ve'l-Cezire*, 3/1/ 40-42.

⁸ Romalıların Harran'a hâkim oldukları dönemlerde, putperest Roma imparatorları Harran bölgesine geldiklerinde Harran'daki Sîn tapınağını ziyaret ederek ona kurbanlar sunmuşlardır. Nitekim imparator Caracalla (M.S. 212-217), Harran'daki Sîn tapınağını ziyaret etmiş ve ona kurbanlar sunmuştur. Hıristiyanlığa karşı savaş açan ve putperestliği yeniden canlandırmak isteyen Julianus Apostat, 363 yılında Urfa'ya gelmiştir. Ancak halktan gördüğü tepki nedeniyle Urfa'ya girmeden Harran'a yönelmiştir. Harran'a geldikten sonra Urfa'ya bir heyet göndererek Urfa halkının Harran'a gelmelerini ve Sîn mabedinde tanrılara sunulacak kurban törenlerine katılmalarını istemiştir. Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), 1/ 137; E. R. Hayes, *Urfa Akademisi*, çev. Yaşar Güneç, (İstanbul: Yaba Yayınları, 2002) ,129). Buradan anlıyoruz ki Romalılar Sîn mabedini Roma mabedine çevirmişlerdir. Ancak bu mabed sonraki tarihlerde tahrip edilmiştir. Roma tahtına geçen Theodosius devlette dinî birliği sağlamak için Hıristiyanlığın dışındaki bütün dinlere savaş açmıştır. Roma

İyâd b. Ğanem'in vefatından sonra Saîd b. Amir b. Hizyâm el-Cumahî, el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesine vali tayin edilmiştir.⁹ Saîd b. Amir b. Hizyâm el-Cumahî valiliği sırasında Urfa'da ve Rakka'da mescitler yaptırmıştır.¹⁰ Rakka'da yapılan mescit kerpiçtendir. Ancak sütunlarını mermerden yaptırmıştır. Bu caminin yapımında kullanılan mermer sütunlar hala Rakka şehrinin merkezinde bulunmaktadır.¹¹ Saîd b. Amir'den sonra Umeyr b. Sa'd el-Ensârî, el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesinin valisi olmuştur. Tarihî Kaynaklara göre Umeyr b. Sa'd el-Ensârî üç yıllık valiliği döneminde Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Rabi'a bölgelerinde mescitler inşa ettirmiştir.¹²

Halife Ömer b. el-Hattâb, 23/644 yılında şehit edildiğinde el-Ceziretü'l-Furatiyye ve Diyâr-ı Mudar bölgesi onun Hıms valisi Umeyr b. Sa'd el-Ensârî tarafından idare ediliyordu. Hz. Osman'ın hilafetinin ilk yıllarında Umeyr b. Sa'd el-Ensârî görevine devam etmiştir. Ancak 31/652 yılında hastalanıp görevini bırakınca, Hz. Osman onun yerine başkasını atamamıştır. Kinnesrin¹³ ve Hıms ordugâhlarıyla beraber bölgeyi Şam genel valisi Muâviye b. Ebû Süfyân'ın (ö. 60/680) emrine vermiştir.¹⁴ Şam bölgesi genel valisi olan Muâviye, yetki bölgesinde bulunan el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesine ilk önce Abdurrahmân b. Halid'i¹⁵ daha sonra Habib b. Mesleme el-Fihri'yi tayin etmiştir.¹⁶ Bu arada Hz. Osman Muâviye'ye bir talimat göndererek güçlü Arap kabilelerini Bizans hududuna yerleştirmesini ancak Müslüman Arapları şehir ve köylerden uzak yerlere indirmesini ve hiç kimsenin üzerinde hakkı bulunmayan toprakları işgal etmelerini önlemesini istemiştir. Bu emir üzerine Muâviye b. Ebû Süfyân Temim kabilesini Diyâr-ı Rabi'a'ya, Kays, Esed ve bazı Kureyş kabilelerini de Diyâr-ı Mudar'ın çeşitli yerlerine yerleştirmiştir. Bu yerleştirme planından sonra şehirleri ve köyleri koruyacak maaşlı kimseleri görevlendirmiştir.¹⁷ Kays kabilesinin en büyük lideri ed-Dahhâk b. Kays de bölgeye vali tayin edilmiştir.¹⁸ Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra ve özellikle Sıffîn

imparatorluğunda uygulanan bu politika Harran'da da etkili olmuştur. Harran'da Sîn mabedinin tahrip edildiğini şu satırlarda görmekteyiz: *Harran'da kentnin ortasında pek çok kişi tarafından İskenderiye'deki Serapeum'la eşit tutulan görkemli bir tapınak vardı. Bu tapınakta askeri bir üs ve gözetleme yeri olarak kullanılan bir kule bulunmaktaydı ki bu kuleden tün Harran ovası görülebiliyordu. Tapınakta birçok heykel bulunmaktaydı. Fakat Kynegus Mezopotamya ve Suriye'deki pagan tapınaklarının kapanmasını emrettiğinde ki bu sırada çoğu tahrip edilmiş durumdaydı. Harran'daki tapınağın içindeki idoller alınıp götürüldü ve kısmen tahrip edildi.* bzk. Özfirat, *Eski Çağda Harran*, 67. Dolayısıyla Müslümanlar Harran şehrini fethettiklerinde mabed tahrip edilmiş bir haldeydi. Harran'daki Sîn mabedi İslâmî fetihden sonrada asıl merkezinden başka bir yerde varlığını devam ettirmiştir. Ancak Müslüm b. Kureyş el-'Ukeylî'nin hâkimiyeti döneminde Müslüm b. Kureyş'in Harran'daki vekili ve Numeyrî Beni Vessâb'ın kölesi olan Yahya İbnü's-Şâtır tarafından 474/1081 yılında tamamıyla tahrip edilmiştir. bzk. İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l- Hañire fi zikri ümerâi-ş-Şâm ve'l-Cezire*, 3/1/4; Ömer Tokuş, "Urfa ve Çevresinde Bir Arap Emirliği "Numeyriler"(990-11. yüzyılın sonlarına kadar)", *I. İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu*, ed. Kasım Şulul, (Şanlıurfa Büyük Şehir Belediyesi, 2016), 1/143-159.

⁹ el-Belâzûrî, *Futûhü'l-buldân*, 245- 259; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/ 144, 289.

¹⁰ el-Belâzûrî, *Futûhü'l-buldân*, 178; Kasım Şulul, *Erken Dönem İslâm Mimarisi ve Harran Firdevs Ulucâmi*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021), 79.

¹¹ Muhammed Abdulhamîd el-Hamed, *'Aşâiru'r-Rakka ve'l-Cezire*, (er-Rakka: Vizâratü'l-İ'lâm, 2003), 14.

¹² el-Belâzûrî, *Futûhü'l-buldân*, 178.

¹³ Haleb'in 28 km. güneybatısında tarihî bir kenttir. Şimdi Beldetu'l-'İs adıyla bilinir. Yâkûtü'l-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, (Beyrût: Dâr Şâdir, 1993), 4/403-404.

¹⁴ el-Belâzûrî, *Futûhü'l-buldân*, 245; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/288-289; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 3/13.

¹⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/ 321.

¹⁶ el-Belâzûrî, *Futûhü'l-buldân*, 259.

¹⁷ el-Belâzûrî, *Futûhü'l-buldân*, 264.

¹⁸ el-Belâzûrî, *Futûhü'l-buldân*, 245.

savaşından sonra Hz. Ali'nin taraftarı olarak Habib b. Seleme el-Kurşî, Zufar b. el-Hâris el-Kilâbî ve el-Cehhâf b. Hekîm es-Sulemî liderliğindeki Kaysî aşiretler Diyâr-ı Mudar bölgesine yerleşmeye başlamıştır. İşte bu tarihten sonra bu bölgeye *Diyâr-ı Mudar* denilmeye başlanmıştır.¹⁹ Bu dönemde Harran ve Diyâr-ı Mudar bölgesi Müslüman Arap aşiretlerinin yoğun bir şekilde iskânına sahne olmuş ve hem nüfus yoğunluğu hem de imar açısından gelişme sürecine girmiştir.

Muâviye b. Ebû Süfyân'ın hilafeti ile başlayan ve 132/750 tarihinde Mervân b. Muhammed'in öldürülmesi ile son bulan yaklaşık 91 senelik Emevîler döneminde Diyâr-ı Mudar bölgesi, İslâm devletinin en önemli siyasî coğrafyalarından biri haline gelmiştir. Üçüncü Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) İslâm imparatorluğu dâhilindeki sükûneti tesis ettikten sonra, Bizans'a karşı gazaları sıklaştırmaya başlayınca, Diyâr-ı Mudar bölgesi, Bizans ve Doğu Anadolu bölgelerine akın yapacak orduların karargâh merkezi haline gelmiştir. Bölgenin bu ehemmiyetinden dolayı Irak bölgesinde başarılar elde etmiş olan kardeşi Muhammed b. Mervân'ı (ö. 101/719), 73/692 yılında el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesine vali tayin etmiştir. Muhammed b. Mervân Harran'da bölgenin idarî ve askerî kadrosunu oluşturduktan sonra Bizans ve Doğu Anadolu bölgelerine yapılan akınları daha da sıklaştırarak doğuda ve batıda birçok şehri fethetmiştir.²⁰

el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesi Emevî halifesi el-Velîd b. Abdilmelik (86/705-96/715) zamanında bağımsız bir idarî eyalet haline getirilmiştir. el-Velîd b. Abdilmelik, 90/709 yılında kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i (ö. 121/739) bölgeye emir tayin edince, Mesleme el-Ceziretü'l-Furatiyye eyaletinin merkezini Kinnesrin'den Harran'a taşımıştır. Mesleme b. Abdülmelik, Harran'ın güneydoğusunda bugün Hısn Mesleme²¹ adıyla bilinen bir hisar inşa ettirmiştir. Hisarı için el-Belih çayından kanallar açtırarak suyu yeraltında yaptırdığı mahzenlerde biriktirmeye çalışmıştır.²² Bu arada Emevî ailesinden birçok kişi Harran ve Hısn Mesleme'ye yerleşmiştir.²³ Burayı kendisine üst yapan Mesleme b. Abdülmelik Anadolu ve Kafkasya coğrafyalarına akınlar yaparak birçok şehri fethetmiştir. el-Velîd b. Abdilmelik'in oğulları Suleyman b. el-Velîd ve Osman b. el-Velîd Harran'a gelerek amcaları Mesleme'nin komutası altında Anadolu'ya yapılan akınlara iştirak etmişlerdir.²⁴ Bu dönemde hem siyasî hem de askerî yönden bağımsız bir eyalet haline gelen el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesi Emevî devletinin Suriye'den sonra en önemli eyaleti haline gelmiştir. Bu bölgenin merkezi olan Harran şehri de önemli bir idarî ve askerî statü kazanmıştır.

¹⁹ Muhammed Abdülhamîd el-Hamed, 'Aşâiru'r-Rakka ve'l-Cezire, 11-15.

²⁰ Ahmet Aslan, *Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi (Hz. İbrahim'den Büyük Selçuklu Devleti'nin Sonuna Kadar)*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2015), 144-145.

²¹ Bu hisarın kalıntıları takriben Harran'ın 30 km. güneyinde Suriye hududu içinde kalmış olan Medinetu'l-Fâdene mevkedir. bkz. Yâkûtü'l-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, (Beyrût: Dâr Şâdir, Tarihsiz), 2/265; Abdülmumin b. Abdülhak Safiyuddin el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-i'ttilâ' 'alâ Esmâi'l-Emâkin ve'l-Bikâ'*. thk. Ali Muhammed el-Beccâvî, (Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1412/1992), 1/407; (Muhammed Abdülhamîd, 'Aşâiru'r-Rakka ve'l-Cezire,17).

²² Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 1/ 190; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 10.

²³ Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 1/ 190; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi (Başlangıçtan h. 210=825'e Kadar)*, 107; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 10.

²⁴ Hasan Kurt, " Mesleme b. Abdülmelik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/ 318-319; Aslan, *Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi (Hz. İbrahim'den Büyük Selçuklu Devleti'nin Sonuna Kadar)*,146-148.

101/720 yılında halife olan Yezîd b. Abdülmelik el-Ceziretü'l-Furatiyye valisi olan kardeşi Mesleme'yi Irak'a vali tayin ederken onun yerine kardeşi Hişâm b. Abdülmelik'i el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesine vali tayin etmiştir.²⁵ Dört yıl el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesinde valilik yapmış olan Hişâm b. Abdülmelik'in dokuz yıllık halifeliği döneminde Diyâr-ı Mudar bölgesi özellikle ekonomik yönden büyük gelişmelere sahne olmuştur. Hişâm b. Abdülmelik halife olduktan sonra Şam'ı terk ederek Diyâr-ı Mudar bölgesinde bulunan Fırat nehri kenarındaki Rusafa'ya yerleşmiş ve burada ziraat işleriyle meşgul olmuştur. Devletin ve şahsî hazinelerini arttırmak gayesi ile bölgede kanallar açtırarak buradaki verimli arazileri sulatmış ve büyük gelirler elde etmiştir. el-Meri ve en-Nehi isminde iki kanal açtırarak Fırat'tan su getirtmiş ve çiftliklerini sulamaya çalışmıştır. Aynı zamanda atlar yetiştirmek için ahırlar yaptırmıştır.²⁶ Hişâm b. Abdülmelik, Rakka'da iki saray ve Fırat nehri üzerinde bir köprü yaptırmıştır. Bu dönemde bölgenin merkezi olan Harran şehrinin de bu bayındırlık faaliyetlerinden nasibini aldığını ve daha da geliştiğini tahmin etmek mümkündür.

Babası Muhammed b. Mervân'ın valiliği sırasında Harran'da doğup büyüyen son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed önce Yezîd b. el-Velîd daha sonra Hişâm b. Abdülmelik tarafından 114/732 yılında el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesine emir tayin edilmiştir. Hişâm b. Abdülmelik daha sonra el-Ceziretü'l-Furatiyye'nin yanında Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgelerini de Mervân b. Muhammed'in emrine vermiştir. Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgelerinde büyük başarılar elde eden Mervân b. Muhammed, halifeliği 127/744 yılında dayıları olan Harran'daki Kaysîlerin desteğiyle aldıktan sonra Harran'ı kendisine başkent yaparak İslâm devletinin merkezini bu bölgeye taşımıştır. Ancak Harran'a yerleştikten üç ay sonra ona karşı isyanlar başlamış ve Abbasîler tarafından 132/750 yılında öldürüldüğü tarihe kadar beş yıllık halifeliği zamanında rahat bir gün görmemiştir. Kaynakların vermiş olduğu bilgilere göre Mervân b. Muhammed Harran'a yerleştirdikten sonra 10 000 dirhem harcayarak Harran'da bir valilik sarayı yaptırmıştır.²⁷ Mervân b. Muhammed bölgede kanallar açarak ziraat ve ticareti geliştirmiştir. Bazı kaynakların vermiş olduğu bilgilere göre Harran Ulu Camii'ni de genişletmiştir.²⁸ Onun devrinde el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesi ve Harran şehri en parlak dönemlerinden birini yaşamış ancak bu dönem çok kısa sürmüştür.²⁹

1. Harran Ulu (Firdevs) Camii'nin Kuruluş ve Genişleme Süreci

Harran Ulu Camii ile ilgili bilimsel çalışmaları olan başta Creswell, Rice ve Nurettin Yardımcı ile bunları referans alan bazı yazarlar, caminin son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed döneminde yapıldığını tahmini bir şekilde vermişlerdir.³⁰ Ancak Emevîler

²⁵ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebi Ya'kûb İshâk b. Cafer el-Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemîr Muhammed, (Beyrût: Şirketü'l- A'lamî li'l-Metbu'ât, 1431/2010) 2/ 242; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 1/194.

²⁶ Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 1/195; Işiltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 144.

²⁷ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/ 311-313; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 5/324; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 1/197; Yusuf, el-İş, *ed-Devletü'l-Emeviyyetu ve'l-ahdesü'l-leti sebekethe ibtidâen min fitneti 'Uşmân*, (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1988), 309.

²⁸ Şeşen, *Harran Tarihi*, 42; Ramzan Şeşen, " Cezire", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/ 509-511; Şeşen, " Harran", 16/ 237; Hasan Kurt, " Mervan II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/ 227-229.

²⁹ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2: 269; Işiltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 109; Şeşen, *Harran Tarihi*, 11.

³⁰ K.A.C. Creswell, *el-Âşâru'l-İslâmiyyetü'l-ûlâ*, ter. Abdülhadi Able, Dimeşk: Dâr Kuteybe, 1404/1984, 209; Rice, D. S. "Medieval Harran: Studies on its Topografi and Moments I", *Anatolian Studies*, Vol 2(1952), 42; Nurettin Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran*, (İstanbul: Ege Yayınları, 2007), 93; Konu için bkz.

döneminde Harran'daki siyasî ve idarî gelişmeler caminin el-Velîd b. Abdilmelik döneminde yapılmış olabileceğine işaret etmektedir. Zira başta Ramazan Şeşen olmak üzere bazı araştırmacılar Mervân b. Muhammed'in camiye inşa değil de genişlettiğini ifade etmişlerdir.³¹ Biz yukarıdaki bölümde verdiğimiz tarihî bilgiler ışığında Harran şehrinin Emevî halifesi Mervân b. Abdülmelik döneminden itibaren bir asıme/merkez şehir olma sürecine girdiğini ve el-Velîd b. Abdilmelik zamanında bu statüye kavuştuğunu görmekteyiz. Bu gelişmelere paralel olarak Harran Ulu Camii'nin inşa ve gelişim sürecinin şu şekilde meydana gelmiş olduğunu düşünmekteyiz: İslamî fetihten sonra İyâd b. Ğanm Harranlı Sabîilere ait olan mabedin yerini mescide çevirmiştir. D. Talbot Rice'in kazıları sırasında Harran Ulu Camii'nin enkaz girişlerinde Nabo-Na'id (Nabonid)³² döneminden kalma ay tanrısı Sîn ile güneş tanrısı Şamas'ı temsil ettiği kabul edilen rölyeflere rastlanmıştır.³³ Bu da Harran'daki Sîn mabedinin camiye dönüştürüldüğünü göstermektedir. Ancak bu camiye dönüştürülme işinin ne şekilde olduğu tarihî kaynaklarda zikredilmemiştir. Tahminimize göre Harran Ulu Camii İyâd b. Ğanem'den sonra el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesinin valileri olan Saîd b. Amir b. Hizyâm el-Cumahî ve ondan sonra gelen Umeyr b. Sa'd el-Ensarî'nin valilikleri zamanında İyâd b. Ğanem'in bıraktığı haliyle devam etmiştir. Her ne kadar bu valilerin bölgede camiler inşa ettikleri söyleniyorsa da İyâd b. Ğanem dönemindeki camiye olduğu gibi muhafaza ettikleri anlaşılmaktadır.

Emevîler döneminde Harran'daki siyasî ve idarî gelişmeler Harran Ulu Camii'nin yeni haliyle inşasının son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed döneminden önce gerçekleşmiş olduğuna delalet etmektedir. Çünkü Abdülmelik b. Mervân zamanından

Kasım Şulul, "İslâm Coğrafya Kaynaklarına Göre Harran Firdevs Ulu Camisi". *I. Uluslararası İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu Tebliğleri*, ed. Kasım Şulul, (Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, 2016), 1/59-108; Kasım Şulul, *Erken Dönem İslâm Mimarisi ve Harran Firdevs Ulucâmi*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021), 234-243.

³¹ Şeşen, *Harran Tarihi*, 42; Şeşen, "Cezire", 7/ 509-511; Şeşen, "Harran", 16/237; İsmail Orman, "Harran Ulu Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2012. 42/ 103; Kurt, "Mervan II", 29/227-229.

³² Keldânîler devletinin son kralı Nabo Na'id Harran asıllı bir Ârâmî kabilesinin şeyhi iken Keldânîlere kral olmuştur. Babası Nabu Pılasar Akbi Harran'ın asil ailelerinden ve şehrin hâkimi idi. Annesi Adda Gubbi Asur kral ailesi olan Sercun ailesine mensuptur. Hayatını Sîn mabedine adanmış ve onun baş rahibi olmuştur. Annesi ile beraber Sîn mabedinde bir rahip olarak yetişen, bilge ve dindar bir şahsiyet olan Nabo Na'id Sîn'e çok ehemmiyet vermiş ve onu Mezopotamya'nın en büyük ilahı Marduk seviyesine getirmiştir. Bu sebepten bölgenin din adamları tarafından dinî sapkınlıkla itham edilmiştir. bkz. Özfrat, *Eski Çağda Harran*, 60. Nabo Na'id Harran'daki el-Hulhul mabedini M.Ö.655 yılında yeniden inşa etmiştir. Nabo Na'id bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: "*Sîn tapınağı el-Hulhul'u yeniden inşa ettim. .Onun işini bitirdim. Kraliyet şehrim ŞUanna'dan Sîn, Ningal, Nusku ve Sadarnunnu'un ellerini tuttum ve onları sevinç ve neşeyle sürekli kendilerine tapınacak yere koyup yerleştirdim. Önlerine cömertçe içecekler akıttım ve hediyeler verdim*". bkz. Şinasi Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, Samsun: Etüd yayınları, 1998, 147. Eski Harran höyüğünde bulunan ve Keldanî dönemine ait bir stelde Nabu Na'id'in annesi Adda Gubbi'ye ait şu ifadeler yer almaktadır: "*Ben Babil kralı Nabu Na'id'in annesi kendisini Sîn, Ningal Nuşku ve Sadarnunna'ya adanmış Adda-gubbi. Babil kralı Nabu- apal-usur'un 16. yılında tanrıların kralı Sîn kenti ve tapınağı ile kutsal alanlarına gece gündüz baktım ve onların duacısı oldum. Asur kralı Asur-ban-apli'nin zamanından, Babil kralı oğlum Nabu Na'id'in 9. yılına değin, tanrıların tanrısı Sîn'in bana bahşettiği saygı, sağlıklı iki göz, akıl, ayak ve pürüzsüz bir tenle, 104 mutlu yıl yaşadım*". bkz. Özfrat, *Eski Çağda Harran*, 60.

³³ Cihat Kürkcüoğlu, *Şanlıurfa İli Camileri*, (Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2013), 173; Bkz. Ahmet Aslan, *Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi (Hz. İbrahimden Büyük Selçuklu Devletinin Sonuna Kadar)*, (Ankara: Berikan Yayınları, 2015), 68; Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran*, 59-64.

itibaren el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesinin idarî ve askerî merkezi olan Harran şehri, Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgelerini fethedecek olan askerî karargâh haline gelmiştir. Emevî halifesi el-Velîd b. Abdilmelik zamanında el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesi Kınnesrin ordugâhından ayrılarak bağımsız bir eyalet haline gelmiştir. Dolayısıyla Harran şehri İslâm devletinin önemli bir asime/merkez şehri olmuştur. İdarî ve askerî yönden merkezî olmuş Harran'da (Cuma) camisinin inşa edilmesi zarurî hale gelmiş olduğunu tahmin edebiliyoruz. Bundan dolayı Harran Ulu Camii'nin el-Velîd b. Abdilmelik zamanında yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Bu düşüncemizi destekleyen bazı deliller de bulunmaktadır.

Halife el-Velîd b. Abdilmelik, Emevî döneminin en kudretli şahsiyetlerinden birisidir. 10 yıllık (86/705-96/715) süren hilafeti döneminde Emevî devleti askerî, iktisadî ve imar bakımından zirve noktasına ulaşmıştır. Onun zamanında büyük fetihler gerçekleşmiş, iktisadî hayat gelişmiş, imar ve bayındırlık faaliyetleri hız kazanmıştır. el-Velîd b. Abdilmelik özellikle dinî mimarî alanında önemli teşebbüslerde bulunmuştur. İslâm coğrafyasında ilk büyük camilerin inşa edilmesi onun devrinde başlamıştır.³⁴ Yâkûtü'l-Hamevî, el-Velîd b. Abdilmelik'in cami inşa etme konusunda çok gayretli olduğunu ve onun zamanında merkezi birçok şehirde cami inşa edildiğini zikretmiştir. el-Velîd b. Abdilmelik, özellikle dinî fonksiyonları yanında eğitim ve öğretim merkezleri olan camiler üzerinde hassasiyetle durmuştur. el-Velîd b. Abdilmelik, Şam'da Vaftizci Yahya'ya adanmış olan bazilikanın yerine meşhur Emevî Camii'ni inşa ettirmiştir. Hz. Ömer zamanında Kudüs'te inşa edilen küçük mescidin yerinde Abdülmelik b. Mervan, Mescid-i Aksa'yı inşa ettirmeye başlamış, Velîd b. Abdilmelik (ö.96/715) ise babasının başlatmış olduğu Mescid-Aksa'yı tamamlamıştır.³⁵ Medine'deki Mescid-i Nebevî'nin eski binasını yıktırıp onun yerine Hz. Peygamberin mezarını da içine alan büyük bir cami yaptırmıştır. Mescid-i Haram'a ilaveler yaptırmış ve Mescid-i Kuba'yı yenilemiştir. Bunların yanında Mısır'da Fustat şehrindeki Amr b. Âs Camii'ni yıktırıp yeniden inşa ettirmiştir. Daha da önemlisi el-Velîd b. Abdilmelik halifeliği sırasında bölge valilerine bir emirname göndererek şehirlerindeki camileri genişletmelerini, yenilemelerini ve bu alanda harcamalar yapmalarını istemiştir.³⁶ Philip Hittî de Velîd b. Abdilmelik'in, Bilâdü's-Şâm'da (Suriye bölgesinde) birçok mektep ve cami inşa ettirdiğini, hastalar için hastaneler ve sosyal yardım evleri kurduğunu zikretmiştir.³⁷ Biz bu bilgiler ışığında Harran Ulu Camii'nin bu emirname sonucunda Velîd b. Abdilmelik zamanında bölge valisi Mesleme b. Abdülmelik zamanında iki nefli haliyle inşa edildiğini düşünmekteyiz. Zira Harran Ulu Camii ile ilgili araştırma yapan araştırmacılar da cami duvarlarındaki bazı ipuçlarını esas alarak caminin ilk başta iki nefli bir şekilde yapılmış olduğunu söylemişlerdir. Bu konuda önemli çalışması olan sanat tarihçisi Nihat Kürkçüoğlu, şunları söylemektedir:

"Creswell'in caminin doğu cephesini gösteren 1930 tarihli rölövesi dikkatle incelendiğinde caminin üç aşamada inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu rölövedeki duvar örgü izleri incelendiğinde caminin önce mihrap duvarına paralel iki sahnli olarak inşa edilmiş olduğu görülmektedir. Daha sonraki bir dönemde buna üçüncü sahn eklenmiş,

³⁴ Mevlüt Koyuncu, " Velid I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/ 30-31.

³⁵ Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/ 268-271.

³⁶ Yusuf el-İş, *ed-Devletü'l-Emeviyyetu*, 245; Koyuncu, " Velid I", 43/30-31.

³⁷ Philip Hitti K, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, (İstanbul: İfav Yayınları, 1995), 2/ 349.

daha geç bir dönemde ise camiye dördüncü sahn ilave edilmiştir. Yine Creswell'in rölovesine bakıldığında ilk iki sahnın çatılarının son iki sahnın çatılarından biraz daha aşağıda olduğu görülmektedir. Birinci ve ikinci sahnı ayıran bölümde Emevî süsleme sanatının özelliklerini yansıtan asma dalı ve üzüm salkımlarıyla süslü sütunlara rastlanılmış olması bu ilk sahnların erken bir dönemde inşa edildiği fikrini güçlendirmektedir. Camideki kemerlerin ve bunları taşıyan sütunların farklı bir şekilde olması da bu görüşü teyit etmektedir. Dolayısıyla bu caminin üç aşamalı bir şekilde inşa edildiği anlaşılmaktadır.³⁸

Bu bilgilere binaen yukarıda da ifade ettiğimiz gibi cami ilk başta iki sahanlı bir şekilde inşa edilmiş, sonraki dönemlerde camiye eklemeler yapılmıştır. Kaynaklarda da belirtildiği gibi caminin üçüncü sahnın/nefin eklemesi son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed zamanında gerçekleşmiştir.³⁹ Ancak bu genişletme işinin ne zaman yapıldığını belirtmemişlerdir. Çünkü Mervân b. Muhammed halife olmadan önce yaklaşık 14 yıl boyunca merkezi Harran olan el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesinin valiliğini yapmıştır. Mervân b. Muhammed halife olduktan sonra İslâm devletinin merkezini Harran'a taşımış ve burayı kendisine başkent yapmıştır. Ancak halife olarak Harran'daki son senelerini, kendisine karşı başlayan isyanları bastırmakla geçirmiştir.⁴⁰

Mervân b. Muhammed'in ekleme yaparak büyüttüğü Harran Ulu Camii bölgede meydana gelen depremler sonucunda büyük hasarlar görmüştür. Bölge ile ilgili deprem tarihlerini veren kaynaklar Harran ve çevresinde 508/1114⁴¹-509/1115 ve 552/1157⁴² yıllarında büyük depremlerin olduğunu, Harranlıların şehri terk edip başka yerlere göçtüğünü kaydetmişlerdir. Tahminimize göre Harran Ulu Camii bu depremler sonucunda büyük hasar görmüş ve kaynakların zikretmiş olduğu Nûreddin Mahmûd b. Zengî (ö. 569/1174) zamanındaki onarım ve genişletme çalışmaları bu olaylardan sonra olmuştur. İbn Şeddâd'ın Harran Ulu Camii ile ilgili verdiği bilgiler bu durumu teyit eder mahiyettedir. İbn Şeddâd'ın verdiği bilgilere göre Harran Ulu Camii Zengîler devletinin kurucusu İmâduddin Zengî'nin oğlu Nûreddin Mahmûd zamanında büyük bir tadilat ve genişleme çalışması görmüştür. İbn Şeddâd, Nûreddin Mahmûd, Harran Ulu Camii'ni genişlettiğini ve süslemelerini yenilediğini söylemiştir.⁴³ Bu tamirin tamamlanmasına işaret eden 570/1175 tarihli kitabe revak kısmındaki bir sütunun başlığına işlenmiştir.⁴⁴ Bu kitabedeki *كان فراغه في سنة سبعين وخمسائة* (Bu işin bitişi 570 senesindedir.) ibaresi Mahmut Karakaş tarafından tespit edilmiştir.⁴⁵ Nûreddin Mahmûd bu işin sorumluluğunu büyük güven duyduğu o zamanda Harran'ın büyük âlimi, müderrisi, fakihi, müftüsü ve zahit kişi olan İbn Ebi Hacer Takiyyuddîn Ebu'l-Fazl Hâmîd b. Mahmud b. Hâmîd b.

³⁸ Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa İli Camileri*, 174.

³⁹ Kurt, "Mervan II", 29/ 227-229; Ramazan Şeşen, "Harran", 16/238.

⁴⁰ Kurt, "Mervan II", 29/ 227-229.

⁴¹ M. Şefik İmamoğlu-Erhan Çetin, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Yakın Yöresinin Depremselliği, *D. Ü. Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* 9, (2007), 993-103; Şeşen, "Harran", 16/239.

⁴² İbrâhim el-Halil, "Ehdâşun Lehe Târihûn ", *Mihracân el-Furâti li's- Şekâfeti ve't-Turâsi*, ed. Lecnatü'l-İncâz (er-Rakka: İsdâr Muhafezetü'r-Rakka, 1998, 35-53; Şeşen, "Harran", 16/239.

⁴³ İbn Şeddâd el-Ensârî, *el-A'lâku'l- Hâşire fi zikri ümerâi-ş-Şâm ve'l-Cezire*, 3 /1/ 40-42.

⁴⁴ İsmail Orman, "Harran Ulu Camii", 42/ 103

⁴⁵ Mahmut Karakaş, *Urfa'nın Kültür ve İnançlar Serüveni*. (Ankara: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2009), 275.

Muhammed b. Ebi Amr el-Harrânî el-Hanbelî'ye (513-570/1119-1175) vermiştir.⁴⁶ İbn Ebi Hacer caminin yenilenmesi ve genişletilmesi için gerekli malzemeleri almak için bizzat Rum (Anadolu) ülkesine giderek gerekli olan keresteleri getirmiştir.⁴⁷ Caminin yıkıntıları arasında bulunan bir kitabede 570/1175 tarihi yer almaktadır. Bu tarih Nüreddin Mahmûd'un vefat ettiği yılın bir yıl sonrasındır. Dolayısıyla bu kitabe İbn Şeddâd'ın verdiği bilgileri doğrular niteliktedir.

İslâmî kaynaklardan Harran Ulu Camii ile ilgili en kapsamlı bilgileri veren ünlü seyyah İbn Cübeyr'dir. İbn Cübeyr *er-Rihle* isimli eserinde Harran çarşısını anlattıktan sonra camiyi şu şekilde tasvir etmektedir:

"Çarşıya bitişik Mukerrem (Ulu-Merkez-Cuma), eski fakat yenilenmiş bir camidir. Caminin çok büyük bir sahnı/alanı vardır. Bu sahnda silindirik mermerden olan sütunlar üzerinde üç kubbesi vardır. Her kubbenin altında bir tatlı su kuyusu bulunmaktadır. Sahnda dördüncü büyük bir kubbe vardır. Bu büyük kubbe 10 mermer sütun üzerinde bina edilmiştir. Bu sütunların her birinin dairesi 10 karıştır. Büyük kubbenin altında yine mermerden müthiş yapılı büyük bir sütun yer almaktadır. Bu sütunun eni 15 karıştır. Bu dördüncü kubbe Bizans/Rum yapımıdır. Anlatılanlara göre bu kubbe Rumların silah deposu imiş. Bu kubbenin üstü oyulmuş ve sağlamlaştırılmış bir kale gibidir. Doğrusunu en iyi bilen Yüce Allah'tır. Bu ulu cami tahta giriş ve kemerlerle örtülmüştür. Sahnı geniş olmasından dolayı tahta girişleri büyük ve uzundur. Sahnın eni 15 adımdır. Onun 15 adet sahnı vardır. Onun kemerlerinden geniş kemerli bir cami görmedik. Camiye ana girişin olduğu sahna bitişik olan duvarında dokuzu sağda, dokuzu solda, birisi ortada olmak üzere 19 açık girişi bulunmaktadır. Ortadaki girişin kapısı çok büyüktür ve bu girişin kemeri baştan aşağıya doğru girişi kaplar. Bu kemer iyi bir şekilde konumlanmış ve çok muazzam bir görünüşe sahiptir. Sanki büyük bir şehrin giriş kapısıdır. Bu giriş kapılarının her birinin harika işlemeli ve nakışlı tahtadan yapılmış kapıları vardır. Sanki sarayların divan kapıları gibidir. Bu caminin yapısının güzelliği ve çarşıların tertibi ile çok güzel bir manzara gördük. Bu manzara ve tertip başka şehirlerde az bulunur."⁴⁸

İbn Cübeyr Eyyübî sultanı Selâhuddin el-Eyyübî'nin 1183, 1185 ve 1186 yıllarında Harran'a geldiğini belirtmiştir. Bu sıralarda Harran'ı Selâhuddin el-Eyyübî adına Muzafferuddin b. Zeynuddin Gökböri⁴⁹ idare ediyordu. İbn Cübeyr'e göre Selâhuddin el-Eyyübî 1183'te caminin restorasyon emrini vermiş ve yenilenmesi 1184'te tamamlanmıştır. İbn Cübeyr bu bilgileri verdikten sonra Harran Ulu Camii'nin çok güzel

⁴⁶ Takiyyuddîn Ebü'l-Fazl İbn Hacer Hâmid b. Mahmûd b. Hâmid b. Muhammed b. Ebi Amr 513/ 1119 yılında Harran'da doğmuştur. İlim tahsil etmek için Bağdat'ta gitmiş ve birçok âlimden hadis dinlemiştir. Bağdat'ta fıkıh okumuş ve önemli bir fakih olmuştur. Bağdat'a Şeyh Abdulkadir el-Geylanî ile dost olmuştur. Daha sonra memleketi Harran'a dönmüş ve Harran'ın âlimi, müftüsü ve fakihî olmuştur. 570/1175 yılında Harran'da vefat etmiştir. bkz. Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el- Hanbelî, *Şezaratü'z- zeheb fi aḥbâri men zeheb*, thk. Abdülkâdir el-Arnâvût-Mahmûd el-Arnâvût, (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1406/ 1986), 6/ 392.

⁴⁷ İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynuddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb, *ez-Zeyl 'lâ Ṭabaḳâtü'l- Hanâbile*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-'Uşeymîn , (Riyâd: 1425/2005), 2: 285- 290; Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el- Hanbelî, *Şezaratü'z- zeheb fi aḥbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnâvût, (Beyrût: 1986,) 6/392; Razan Şeşen, *Harran Tarihi*, 88.

⁴⁸ İbn Cübeyr, *er-Rihle*. 219-223.

⁴⁹ Muzafferuddin Gökböri için bkz. Abdullah Ekinci, "Muzaferuddin Gökböri'nin Siyasi ve Sosyal Faaliyetleri", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 4/856-863.

ve eski bir cami olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰ Mahmut Karakaş'ın okumuş olduğu bir kitabede Eyyubîler dönemindeki tamirin 588/1192 tarihini taşımaktadır.⁵¹ Dolayısıyla Harran Ulu Camii üzerindeki son tadilat, Selâhuddin el-Eyyûbî tarafından 587/1191 yılında el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesine emir tayin edilen el-Meliku'l-Kâmil Muhammed el-Eyyûbî (ö.635/1238)⁵² döneminde caminin ön cephesinde, doğu duvarında ve revakında yapılmış ve cami son şeklini almıştır.⁵³

2. Harran Ulu Camii'nin Yıkılışı

Anadolu coğrafyasının çok önemli bir tarihî eseri olan Harran Ulu Camii kaynaklara göre Moğollar tarafından tahrip edilmiştir. Tarihî kaynakların verdikleri bilgilere göre Harran şehri 658/1260 yılında Moğol hükümdarı Hulagu tarafından zapt edilmiştir. Hulagu şehri muhasara altında tutarken, Harranlılar *emân* (can ve mal güvenliği) dilemek için hoca Yusuf b. Hammâd el-Harrânî'yi ve Ali es-Soranî'yi Hulagu'nun yanına göndermişlerdir. Hulagu Harranlılara emân vermiş ve Ali es-Soranî'yi şehre idareci tayin etmiştir. Bununla beraber Moğolların muhasarası devam etmiştir. Moğollar iç kaleyi ve şehrin dış surlarının bir kısmını yıkınca, şehrin *anveten* fethedilmesinden korkan Harranlılar, bu sefer Şeyh Hayat el-Harrânî'nin torunu Ebu'l-Kâsım İbn Ebi Bekr b. Hayat el-Harrânî ve Muhsin İbn el-Bakkâl'ı Hulagu'nun yanına göndermişlerdir. Bu heyeti kabul eden Hulagu Harranlılara *emân* vererek şehre girmiş ancak kimseye eziyet etmemiştir.⁵⁴

658/1260 yılında 'Ayn Câlût'ta Memluklar tarafından yenilen Moğollar, bölgede zayıf duruma düşmeye başlamışlardır. Memluk sultanı el-Melikü'z-Zâhir Rüknuddîn es-Sâlihî el-Bundukdârî Baybars I (ö. 676/1277), Şam bölgesini aldıktan sonra 670/1272 yılında Fırat boylarına kadar gelmiş ve Alâuddin Taybars'ı Harran'a vali tayin etmiştir. Alâuddin Taybars'ın Harran'a gelmesi üzerine Memluklar karşısında şehri ellerinde tutamayacaklarını anlayan Moğollar, Harran şehri ile beraber camiye de tahrip, içindeki değerli tahta ve eşyaları Mardin'e götürerek buradan ayrılmışlardır.⁵⁵ İbn Şeddâd'a göre Taybars Harran'a geldiğinde Harran'da 80 kişilik bir Moğol bakiyesi kalmıştı. Bu seksen kişilik gurup da Taybars'ın askerlerini görünce silahlarını bırakmışlar ve teslim olmuşlardır. Taybars onlardan şehri idare edecek bir isim istemiş fakat Moğollar buna olumlu cevap vermemişlerdir. Zor durumda kalan Moğollar şehrin camisini tahrip edip şehrin kapılarını kapatarak oradan kaçmışlardır.⁵⁶ Bu bilgiler ışığında Harran Ulu Camii'nin Moğollar tarafından tahrip edilmiş olabileceğini ancak yerle bir olmasının depremler sonucunda meydana geldiğini söyleyebiliriz. Çünkü Memluklar tarafından yenilmiş ve bölgeden kaçmak zorunda kalmış olan Moğolların camiye yerle bir etmek için ne zamanları ne de güçleri vardı.

Harran Ulu Camii'ne en büyük darbeyi bölgede meydana gelen depremler vurmuştur. Bölge ile ilgili deprem tarihi veren kaynaklara göre 774/1376 ve 789/1381⁵⁷

⁵⁰ İbn Cübeyr, *er-Rihle*, 219-223.

⁵¹ Mahmut Karakaş, *Urfa'nın Kültür ve İnanç Serüveni*, 276.

⁵² M. Serdar Bekar, "el-Melikü'l-Kâmil Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/68-70.

⁵³ Şulul, *Erken Dönem İslâm Mimarisi ve Harran Firdevs Ulucâmi*, 214.

⁵⁴ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l- Hâşimî fi zikri ümerâi-ş-Şâm ve'l-Cezire*, 3/1/ 60-61.

⁵⁵ İbn Şeddâd, , *el-A'lâku'l- Hâşimî fi zikri ümerâi-ş-Şâm ve'l-Cezire*, 3/1/ 61-63; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 28.

⁵⁶ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l- Hâşimî fi zikri ümerâi-ş-Şâm ve'l-Cezire*, 3/1/ 62.

⁵⁷ İbrâhim el-Halil, "Ehdâşun Lehe Târihun ", 40.

yıllarında bölgede şiddetli depremler meydana gelmiştir. İşte bu depremler sonucunda cami yerle bir olmuş ve bugünkü halini almıştır. Burada Harran halkının tarihî hafızasında mevcut olan bir durumu da zikretmek istiyoruz. Harran halkının tarihî hafızasına göre Harran şehri Timurlenk (ö.807/1405) tarafından tahrip edilip yerle bir edilmiştir. Timur devletinin ilk hükümdarı Timur, Miladî 1393 yılında Güneydoğu Anadolu bölgesine sefer düzenleyerek bölgeyi hâkimiyeti altına almış ve bölgede büyük tahribatlar yapmıştır.⁵⁸ Belki de Harran şehri ve Harran Ulu Camii en son darbeyi Timur istilasında almıştır. İlk önce Hulagu daha sonra Timur idaresindeki Moğol istilaları nedeniyle insanlardan boşalan Harran şehri, tarihî konumunu yitirmiş ve hem şehir hem de cami harap haliyle günümüze kadar gelmiştir.

3. Araştırmacılara Göre Harran Ulu (Firdevs) Camii'nin Mimarî Yapısı

Bugün harap bir halde bulunan Harran Ulu Camii tarihî Harran şehrinin kuzeydoğu eteğinde yer almaktadır. Bu harap haldeki cami aslında Anadolu coğrafyasının ilk anıtsal, avlulu, şadırvanlı camilerinden birisidir. Farklı zamanlarda Haran'da yapılan arkeolojik kazılar Harran Ulu Camii'nin planını ortaya çıkarmıştır. Bu caminin planı ilk defa C. Preusser tarafından 1906 yılında ortaya çıkarılmıştır. Ancak Harran Ulu Camii ile ilgili ilk ciddi araştırma K. A. Creswell tarafından yapılmış ve *Early Muslim Architecture/ el-Esâru'l-İslâmiyyetü'l-ûlâ* adlı eserinde geniş bir şekilde yayımlanmıştır.⁵⁹ Daha sonra D.S. Rice, 1951-1956 yılları arasında Harran höyüğünde arkeolojik kazı çalışmaları yapmıştır. En sonunda Nurettin Yardımcı 1983-2011 yılları arasında Harran höyüğünde arkeolojik kazılar yapmış ve Harran Ulu Camii'nin planını net bir şekilde ortaya çıkarmıştır. Yapılan kazılar sonucunda caminin harimi ve revaklı avlusu ile birlikte cami yapısının tamamı Rice'nin ölçümlerine göre 103x103=10609 metrekaredir. Nurettin Yardımcı'nın ölçümlerine göre caminin harimi ve revaklı avlusu ile birlikte 104x107=11128 metrekare ebadında, kareye yakın bir planı olduğu anlaşılmıştır. Caminin harimi 104x40=4160 metrekaredir. Revaklı avlu kısmı ise 100x65= 6500 metrekaredir.⁶⁰

Harran Ulu Camii kesme taş ve tuğlalardan yapılmıştır. Kemer ve tonozlarda tuğlalar kullanılmış yer yer de ağaçtan yararlanılmıştır. Tavanı ağaç direklerle ve kemerlerle yapılmıştır. Araştırmacılara göre caminin harimi mihraba paralel dört neften/sahndan meydana gelmektedir. Firdevs Camii ilk başta iki nefli/sahnlı olarak inşa edilmiştir. İlk iki nefin/sahnın üst örtüleri diğerlerine göre daha aşağıdadır. Camide sahnları/nefleri ayıran kemerler farklı tarzdaki taşıyıcılara sahiptir. D.S. Rice göre caminin içindeki galerilerin sıra kemerleri birbirinden farklıdır. Kible duvarının yanındaki birinci galeri biraz daha komplikedir. Caminin birinci ve ikinci nefleri üslup birliği içindedir. Zira bu galeri çift kolonlarla münavebeli bir şekilde dört köşe direklere sahiptir. İkinci galeri merkez kemeri dışında basit kolonlar üzerinde oturtulmuştur. Son galeri dikdörtgen temellere oturan çift kolonlara sahiptir. Son sahnın döşeme taşları da diğerlerinden farklıdır.⁶¹ Caminin harimini revaklı avludan ayıran ve taç kapıyla birlikte 19 kapının olduğu cephe duvarına bitişik üstü kapalı revaklar bulunmaktadır. Bu revaklar, taç kapı ve taç kapısının batısındaki üç kapının önü ve üstü açık bırakılarak ikiye bölünmüştür.

⁵⁸ İsmail Aka, "Timur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/ 173.

⁵⁹ Bkz. K.A.C. Creswell, *el-Esâru'l-İslâmiyyetü'l-ûlâ*, ter. Abdülhadi Able, (Dimeşk: Dâr Kuteybe, 1404/1984), 205-210; Şeşen, *Harran Tarihi*, 41.

⁶⁰ Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran*, 95; Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa İli Camileri*, 174.

⁶¹ Şeşen, *Harran Tarihi*, 42.

Doğuda ise dokuz kapının önünü ve üstünü, batıda ise altı kapının önünü ve üstünü kapatan revaklar bulunmaktadır. Üçüncü ve dördüncü nefler/sahnlar sonradan ilave edilmiştir. Üçüncü nefte/sahnda çift sütun ve köşeli taşıyıcılar atlamalı biçimde ele alınmıştır. Revaklı avluyu harime bağlayan orta akstaki genişliği 8.32 metrelik olan taç kapının üstünde sanat eseri bir kemer bulunmaktadır. Mihrabı yarım daire şeklindedir. Caminin mihrabı giriş aksına göre biraz batıya kaymıştır. Bu mihrabın batısında yine kubbe duvarı üzerinde bir mihrap daha vardır. Camide harime geçişi sağlayan cephe duvarında önü merdivenli toplam 19 kapı vardır. Mihrabın doğusunda ve mihraba 5.65 metre mesafede 1.50 metre genişliğinde kible duvarına bitişik odalarla bağlantılı bir kapı bulunmaktadır. Caminin doğu duvarında harime açılan 80 santimetrelik bir kapı bulunmaktadır. Bu kapının caminin kible duvarına uzaklığı 13.20 metredir. Caminin harimine girişi sağlayan tam güneybatı köşesinde ancak güney duvarında 2.60 metre karelik bir antreden sonra 1.20 metrelik bir kapı bulunmaktadır. Kapıdan sonra 17 basamak yer alır. Bu basamaklar caminin harimi içinde ve batı duvarına bitişiktir. Basamakların bitiş noktasına bitişik merdivenli caminin batı duvarından harime girişi sağlayan bir kapı bulunmaktadır. Söz konusu batı duvarındaki kapı ile güneybatı köşesinde bulunan kapı arasındaki mesafe 13 metredir.⁶²

Firdevs Camii'nin revaklı avlusuna açılan beş kapısı bulunmaktadır. Bunların ikisi doğu cephesinde, biri batı cephesinde ikisi ise kuzey cephesinde yer almaktadır. Kuzey cephesinde bulunan kapılardan birisi yaklaşık olarak revakların tam ortasında diğeri ise minare ile batı köşesine göre tam ortada bulunmaktadır. Tarihî kaynaklara göre Nûreddin Mahmûd'un yaptırmış olduğu Anadolu'nun en eski şadırvanı sayılan sekizgen planlı, fiskiyeli havuzlu şadırvan, caminin revaklı avlusunun ortasında bulunmaktadır. Caminin minaresi, caminin kuzey duvarına bitişik bir durumda inşa edilmiştir. 5,20 x 5,20 metre ölçüsündeki kesme taşlardan yapılmış kare gövdeli minarenin yüksekliği 33.30 metredir. Bunun 22 metrelik kısmı düzgün kesme taşlardan ondan sonraki kısmı tuğladan yapılmıştır.⁶³ Harran Ulu Camii'nde, caminin kible duvarı sokağından caminin harimine girişi sağlayan ve mihrabın sağında yer alan, mihraba 6 metre mesafedeki merdivenli girişle bağlantılı iç içe olan iki oda bulunmaktadır. Bu giriş âyanın, hocaların ve müderrislerin kolayca ve güvenli bir şekilde camiye giriş ve çıkışlarını sağlamak için yapılmıştır.

Sonuç

Bugün harabe bir halde olan tarihî Harran Ulu Camii Harran'daki kadim Sîn mabedinin temelleri üzerinde kurulmuştur. H.19/M.940 yılında el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesini fetheden Müslüman komutan İyâd b. Ğanem bölgeye vali tayin edilince Harran'daki Sabiî mabedini mescide çevirmiştir. Bölgede onun halefleri olan Saîd b. Amir b. Hizyâm el-Cumahî ve Umeyr b. Sa'd el-Ensârî zamanında cami bu haliyle varlığını devam ettirmiştir. Ancak Emevîler zamanında Harran şehri el-Ceziretü'l-Furatiyye, Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgelerinin askerî ve idarî merkezi olmuştur. Asime/merkez şehir olan Harran'daki idarî ve askerî gelişimin sonucunda Harran Ulu Camii, Emevî halifesi el-Velîd b. Abdilmelik zamanında yeni bir temel ile iki sahnalı/nefli bir şekilde inşa edilmiştir. Harran'da doğup büyüyen ve el-Ceziretü'l-Furatiyye bölgesinin valiliğini de yapan son

⁶² Orman, "Harran Ulu Camii", 42/ 103.

⁶³ Orman, "Harran Ulu Camii", 42/ 103; Geniş bilgi için bkz. Şulul, *Erken Dönem İslâm Mimarisi ve Harran Firdevs Ulucâmi*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021), 271-324.

Emevî halifesi Mervân b. Muhammed Harran Ulu Camii'ne üçüncü sahnı/nefi ekleyerek onu genişletmiştir. Ancak bu cami 508/1114ve 552/1157 yıllarında bölgede meydana gelen depremler sonucunda büyük bir hasar görmüştür. Bu depremler neticesinde yıkılmış olan cami, Nûreddin Mahmûd b. Zengî döneminde camiye bir sahn/nef daha eklenerek genişletilmiş ve yeniden inşa edilmiştir. Bu genişletme ve yeniden inşanın sorumluluğunu İbn Ebi Hacer Takiyyuddîn Ebu'l-Fazl Hâmid b. Mahmud b. Hâmid b. Muhammed b. Ebi Amr el-Harrânî el-Hanbelî üstlenmiştir. Creswell'in caminin doğu cephesini gösteren 1930 tarihli rölövesindeki caminin duvar örgü izlerinden de caminin önce mihrap duvarına paralel iki sahnlı, daha sonraki bir dönemde buna üçüncü sahnın eklendiği daha geç bir dönemde ise camiye dördüncü sahnın ilave edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Harran Ulu Camii Eyyûbîler zamanında da restore edilip bazı tadilatlar görmüştür. Eyyûbî sultanlarından el-Melik el-Kâmil Muhammed caminin ön cephesinde, doğu duvarında ve revakında tadilatlar yaptırmıştır. Ancak bu cami bölgeyi istila eden Hulagu idaresindeki Moğollar tarafından tahrip edilmiştir. Memluklar karşısında yenilgiye uğrayan Moğollar 670/1272 yılında Harran şehri ile beraber bu harika camiye tahrip ederek içindeki değerli tahta ve eşyaları alıp Harran'dan ayrılmışlardır. Ancak Harran Ulu Camii H. 774/1376 ve 789/1381 yıllarında bölgede meydana gelen depremler sonucunda yerle bir olmuş ve bugünkü halini almıştır. Netice itibarıyla ilk başta Hulagu idaresindeki Moğollar tarafından tahrip edilen daha sonra Timur tarafından yerle bir edilen Harran şehir olma vasfını yitirmiş, Harran ile beraber bu kadîm mabed de harap haliyle günümüze kadar gelmiştir. Bugün Türkiye ve İslâm coğrafyasının önemli bir merkezi olmaya çalışan Urfa ve Harran'ın bu kadîm mabede sahip çıkıp aslına uygun bir şekilde yeniden ayağa kaldırması gerektiğine inanmaktayız Türk-İslâm tarihi bakımından büyük bir değer taşıyan Harran Ulu Camii kendisini yeniden ihya edecek yeni bir Nûreddin Mahmûd b. Zengî'yi beklemektedir.

Kaynakça

- Aka, İsmail. "Timur". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/173-177. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Aslan, Ahmet. *Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi (Hz. İbrahim'den Büyük Selçuklu Devletinin Sonuna Kadar)*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2015.
- Andriah, Baru. *Mari*. Ter. Rabâh Naffâh. Şâm: Vizâretü'ş-Şekâfeti's-Sûriyye, 1979.
- Barhabreause, Abu'l-Farac. *Abu'l-Farac Tarihi*. Çev. Ömer Rıza Doğrul. 2 cilt. 2.Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- Bakır, Taha. *Muqaddimetun fi târihi'l-ħađârati'l- kadimeti*. 2. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Varrâk, 2012.
- Bekar, M. Serdar. "el-Melikü'l-Kâmil Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/78-70. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Belâzûrî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Yahyâ b. Dâvûd el- Belâzûrî. *Fütûhü'l-buldân*. Çev. Mustafa Fayda. Ankara: Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Bozkurt, Nebi. "Mescid-i Aksa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/ 268-271. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Creswell, K. A. C. el-Âşârü'l-İslamiyyetü'l-ülâ. Ter. Abdülhadî Able. Dimeşk: Dâr Kuteybe, 1404-1984.
- Çevik, Adnan. "Orta Çağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdarî Taksimatı" *Osmanlı Araştırmaları* 33/33 (Haziran 2009), 36-64.
- Ekinci, Abdullah. *Harran Mitolojisi ve Tarihi*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008.
- Ekinci, Abdullah. "Muzafferüddin Gökbörü'nin Siyasi ve Sosyal Faaliyetleri". *Türkler*. Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca. 4/856-863. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

- Faruk, İsmail. *el-Luğatu'l-Ârâmiyyetü'l-Kadimetu*. 1. Baskı. Halep: Menşûrâtu Câmi'eti Haleb, 1421/2001.
- Günaltay, M. Şemseddin. *Yakın Şark II Anadolu*. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- Gözütok, Şakir. "Eğitim Perspektifinde Harran Okulu". *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*. Ed. Ali Bakka. 1/ 235-240. Konya: Şelale Matbaası, 2006.
- Gündüz, Şinasi. *Mitoloji ve İnanç Arasında*. Samsun: Etüd Yayınları, 1998.
- Gündüz, Şinasi. "Ay Tanrısı Sin Şehri: Harran Tarihsel Bir Bakış". *Yeni Harran Çevresi*. 3/ 9-10 (Şubat-Mayıs 1995), 80-96.
- Hayes, E. R. *Urfa Akademisi*. Çev. Yaşar Günenç. İstanbul: Yaba Yayınları, 2002.
- Hitti, Philip Khurî. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. Çev. Salih Tuğ. 4 cilt. 2. Baskı. İstanbul: İfav Yayınları, 1995.
- Karakaş, Mahmut. *Urfa'nın Kültür ve İnanç Serüveni*. Ankara: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü Yayınları, 2009.
- Koyuncu, Mevlüt. "Velid I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/ 30-31. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kurt, Hasan. "Mesleme b. Abdülmelik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/318-319. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kurt, Hasan. "Mervan II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/227-229. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kürkçüoğlu, A. Cihat. *Şanlıurfa Camileri*. Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2013.
- İbn Cübeyr, Ebü'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî. *er-Rihle*. Beyrût: Dâr Şâdir, Tarihsiz.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târîh*. Thk. Ebu'l-Fida Abdullah el-Kâdî. 12 cilt. 1. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1407/1987.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb el-Bağdâdî ed-Dimeşkî. *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*. Thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-'Usseymîn. 5 cilt. 1. Baskı. Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1425/2005.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es- Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fi aḥbâri men zeheb*. Thk. Abdulkâdir el-Arnâvût-Mahmûd el-Arnâvût. 10 cilt. 1. Baskı. Beyrût: Dâr İbn Keşîr, 1406/1986.
- İbn Şeddâd, Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Ali b İbrâhim b. Şeddâd el-Ensârî el-Halebî. *el-A'lâku'l-Ḥaḫira fi umarâi's-Şâm ve'l-Cezire*. Thk. Yahya Abbâra. 3 cilt.1. Baskı. Dimeşk: Vizâretu's-Şekâfeti's-Sûriyye, 1991.
- İmamoğlu, M. Şefik - Erhan, Çetin. "Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Yakın Yöresinin Depremelliği". *D. Ü. Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* 9 (2007), 93-103.
- İbrâhim, el-Halil. "Ehdâşun Lehe Târîhun". *Mihracânü'l-Furati li's Şekâfati ve't-Turâsi*. Ed. Lecnetü'l-İncâzi. 35-53. er-Rakka: İsdâr Muhafezetü'r-Rakka, 1999.
- el-İş, Yusuf. *ed-Devletü'l-Emeviyetu ve'l-aḫdesu'l-leti sabeḫethe ibtidâen min fitneti 'Usmân*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1988.
- İşiltan, Fikret. *Urfa Bölgesi Tarihi (Başlangıçtan h.210=m.825 e Kadar)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960.
- Muhammed, Abdülhamîd el-Hamed. *'Aşâru'r-Rakḫati ve'l-Cezire*, 1. Baskı. er-Rakka: Vizâratü'l-İlâm, 2003.
- Orman, İsmail. "Harran Ulu Camii ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/103. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özfirat, Aynur. *Eskiçağda Harran*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1994. Rice, David Storm. "Medieval Harran: Studies on its Topography and Moments, I". *Anatolian Studies*, Vol. 2(1952), 37-37.
- Safiyüddîn Abdülmumin b. Abdulhak el-Bağdâdî, *Merâşidu'l-İttilâ' 'alâ Esmâi'l-Emkineti ve'l-*

- Biķdâ*. Thk. Ali Muhammed el-Beccâvî. 3 Cilt. 1. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Cîl li't-Ṭibâ'a, 1412/1992.
- Şeşen, Ramazan. *Harran Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Şeşen, Ramazan. " Cezire". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/ 509-511. İstanbul: TDV. Vakfı Yayınları, 1993.
- Şeşen, Ramazan. "Harran". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/237-230. İstanbul: TDV. Vakfı Yayınları, 1997.
- Şulul, Kasım. *Erken Dönem İslâm Mimarisi ve Harran Firdevs Ulucâmi*. İstanbul: Yeditepe Akademi Yayınları, 2021.
- Şulul, Kasım. "İslâm Coğrafya Kaynaklarına Göre Harran Firdevs Ulu Camisi". *I. Uluslararası İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu*. Ed. Kasım Şulul. 1/59-108. Şanlıurfa: Büyükşehir Belediyesi, 2016.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b.Yezîd el-Âmülî e't-Taberî el-Bağdâdî. *Târihü't-Ṭaberî*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 11 Cilt 2. Baskı. Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, 1387/1967.
- Tokuş Ömer, " Urfa ve Çevresinde Bir Arap Emirliği "Numeyrîler", *I. Uluslararası İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu*. Ed. Kasım Şulul. 1/143-159. Şanlıurfa: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, 2016.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebi Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Veheb b. Vâzih el- Ya'kûbî. *Târihü'l-Ya'kûbî*. Thk. Abdülemîr Muhanne. 1. Baskı. Beyrût: Şeriketü'l- A'lemî li'l-Matbû'ât, 1431/2010.
- Yâkûtü'l-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrût: Dâr Şâdir, 1986.
- Yardımcı, Nurettin. *Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran*.1. Baskı. İstanbul: Ege Yayınları, 2007.